

- Опишіть історичну подію від імені його учасників.
- Створіть символіку історичних подій, певних груп населення.
- Припустіть, які запитання ви задали б представникам гвельфів і гібелінів, щоб вирішити для себе, кого вам варто підтримувати.
- Намалюйте вулицю середньовічного міста, позначивши на ній як правильні, так і історично помилкові деталі. Запропонуйте своєму другу знайти ці помилки.

Таким чином, необхідний (за Страдлінгом) перехід від звичайного навчального тексту до посібників, що пропонують учню аналізувати й інтерпретувати різноманітні джерела і матеріали, здійснюється на уроці шляхом активного, творчого опрацювання різних компонентів підручника.

У подальшому перспективним вбачаємо створення такої навчальної літератури, яка допоможе уникнути інформаційного перевантаження учнів та надаватиме їм можливість для творчого опрацювання навчального матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов П.Г. Учебник всеобщей истории. Средние века, част.1,2 – М.: изд. А.А.Карцева, 1911. – 197 с., 12 синхрон.табл.
2. Гуревич Я. Г. Обзор главных явлений средней истории по векам. – СПб., 1885.
3. Донской Г.М. Целый мир уложит на страднице: Учебник истории – от замысла до издания и дальше: Кн. для учителя: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1992. – 254 с.
4. Ізабелль де Кегель. Кілька думок щодо розробки підручників з історії // Історія в школах України. – 1999. – № 2. – С. 6-7.
5. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в У-УІ классах / Под ред. Ф.Коровкина и Н.Запорожец: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1970 – 400 с.
6. Моисеенкова Л.С. Патриарх российской средневековой истории: жизнь и научное творчество П.Г.Виноградова. – Симферополь: Реноме, 2000. – 181 с.
7. Пометун О.І. Методика навчання історії в школі / О.І.Пометун, Г.О.Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
8. Пометун О.І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / За ред. Пометун О.І. – К.: А.С.К., 2004 – 192 с.
9. Страдлінг Р. Викладання історії Європи ХХ століття. – К.:Видавництво Ради Європи, 2003. – 277 с.

УДК 371.32

В.В. Маньгора

СУЧАСНІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ ТА ПРАВА, ЇХ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ ЗНАНЬ ПРО ДЕРЖАВУ

У даній статті зроблено аналіз сучасних підручників з історії і права, які забезпечують процес формування знань про державу в учнів основної школи.

The analysis of modern handbooks in history and law been done in this article, wich provide the process of formation knowledge about the state for pupils of basis school.

Постановка проблеми. Важливе значення для виконання завдань навчального процесу відіграють шкільні підручники. Підручники є головним джерелом отримання навчальної інформації, за допомогою яких досягається становлення особистості, що володіє глибинною культурно-історичною пам'яттю і здатністю сприймати себе, свою країну та весь світ в історичному контексті.

Аналіз останніх публікацій. В сучасній історико-методичній літературі проблема шкільного підручника є актуальною, про що свідчать публікації в фахових виданнях “Історія в школах України”, “Історія в школі” К. Баханова [4], О. Дубас [15], Я. Муценко [25],

О. Пометун [29; 30], С. Терно [35; 36], О. Удада [39] за останні роки. Публікації відомих учених і педагогів з різних країн, в яких зроблено аналіз новітніх підручників з історії України містяться в збірнику наукових статей, виданому видавництвом “Генеза” [40] у 2000 році.

Мета статті: проаналізувати сучасні підручники з історії та права, які забезпечують процес формування знань про державу в учнів основної школи.

Виклад основного матеріалу. З отриманням незалежності почався процес створення нових шкільних підручників з історії, який триває до цього часу. В нових підручниках виклад матеріалу базується на основі цивілізаційного підходу, суть якого полягає в тому, що розвиток суспільства відбувається по цивілізаціям. Держава тут співвідноситься із духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку і розглядається як засіб створення умов для узгодження і реалізації інтересів усього суспільства з метою забезпечення всезагального блага. Критерієм класифікації тут виступає спосіб виробництва та різниця у статусі індивіда (азіатський, античний, європейський способи виробництва тощо). Йдеться про те, що у відповідності з цивілізаційним підходом сутність держави визначається як співвідношенням соціальних сил, так і накопиченням, наступництвом культурно-духовних зразків поведінки; політика держави залежить від світогляду суспільства, його моралі, ціннісних орієнтирів.

За радянських часів на кожен курс був тільки один підручник, сьогодні з’явилася можливість вибору, з кожного курсу є 2-3 підручники, які можуть використовуватися при вивченні. Вибір підручника залежить від учителя, наявності підручників у бібліотеках, а також від платоспроможності батьків. Хоча основним критерієм є відповідність підручника програмі, доступність мови і стилю для учнів, системність викладу матеріалу, неупереджений та об’єктивний виклад матеріалу, науковість, відповідність віку і можливостям учнів, наявність аналізу та узагальнень, ілюстрацій, карт, фотоматеріалів, додаткової інформації, фрагментів документів, запитань і завдань до теми, спрямованість завдань на формування умінь та навичок, особливості методичного апарату, рівень методичного забезпечення, оформлення, зовнішня привабливість.

З 6 класу починається вивчення всесвітньої історії, формується інтерес до предмета, важливе значення має підручник. Протягом 90-х років ХХ століття використовувався підручник Ф. Коровкіна [21]. Всі автори підручників пострадянського простору в той чи той спосіб змагалися з “безсмертним” підручником, який витримав шістнадцять видань. Ще в радянські часи негативно оцінювали цей підручник, звертаючи увагу не тільки на його не науковість, а й на низький рівень методичних завдань для школярів. Проте він виграв тим, що мав бездоганну модель розвитку держави у відповідності з гегелівською тріадою: виникнення – розквіт – занепад та модель ідеального пояснення класових суперечностей. Учителі бачили завдання наскрізні і регіональні [3: 3].

У 1994 році вийшов підручник “Історія стародавнього світу” Олександри і Бориса Шалагінових [42]. У цьому підручнику вперше Україна була представлена як невід’ємна частина давньої світової історії.

Підручник написаний літературною мовою з урахуванням вікової психології і мовної компетенції учнів. Продумана багаторівнева подача матеріалу, що дозволяє вчителю працювати з учнями різних здібностей і підготовки. Важливі теоретичні поняття вводяться через спеціальне формулювання так і в живому тексті, щоб наочно показати учневі, як користуватися ними в реальній і мовній практиці. Різноманітні запитання (репродуктивні, проблемні, творчі) дозволяють вчителю варіювати різні види роботи в класі.

У 1997 році з’явився пробний підручник, допущений Міністерством освіти України, створений авторським колективом, до якого входили К. Бунятян, В. Зубар, С. Селюцька [6]. У даному підручнику окремий розділ присвячений розвитку найдавніших держав у Месопотамії, Персії, Єгипті, Індії, Китаї. Початкові знання про державу учні отримували вивчаючи тему: “Виникнення міст Шумеру”, розглядається перший тип держави – місто-держава. Виділяються причини утворення перших держав, розвиток землеробства,

будівництво іригаційних систем, природне розташування; подається характеристика державного апарату, управління. В підручнику містяться карти, ілюстрації, хронологічні таблиці, лінії часу, де визначено хронологічні рамки існування тих чи інших держав, після кожного параграфу зроблений висновок, що сприяє кращому засвоєнню знань. Формування знань про державу має системний характер, про що свідчить окремий підсумково-повторювальний урок, присвячений першим державам та їх ролі в історії. Матеріал даної теми визначає ознаки державності (поява міст, розвиток мистецтва, ремесла, писемність, експлуатація людей) [6: 99-101], даний перелік є неповним і не розкриває всіх ознак держави і свідчить про поєднання формаційного і цивілізаційного підходів. Автори дають визначення понять: “держава”, “аристократія”, “гегемонія”, “демократія”, “республіка”, “цивілізація”, “диктатура”. Підручник не позбавлений недоліків: запитання носять репродуктивний характер, понятійний апарат потребує розширення і більш доступного пояснення.

Відповідно до цивілізаційного підходу викладений матеріал історії стародавнього світу в підручнику О. Бандровського [2], який містить матеріал про розвиток перших держав, в тому вперше подано інформацію про розвиток держави в Сирії та Ізраїльсько-Іудейському царстві. Підручник поділений на чотири основних розділи, розділи на теми, а теми на уроки. Кожний урок включає питання і завдання, перелік понять та термінів, а також основних дат. У колонці праворуч – інформація для допитливих учнів, також подаються витяги з документальних джерел, карти, схеми, ілюстрації, малюнки, в кінці підручника – алфавітний словник, що сприяє кращому засвоєнню знань. Питання і завдання носять репродуктивний характер і підручник перевантажений фактичним матеріалом, не враховано вікові особливості.

У 2006/2007 навчальному році учні 6 класів почали навчатися за 12-річною програмою школи. Вперше навчальною програмою передбачено інтеграцію історії України та всесвітньої історії. Відповідно до нової програми було підготовлено два підручники, які рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Авторами першого підручника – С. Дячков, О. Мартем'янов [17], другого – С. Голованов, С. Костирко [14]. Дані навчальні посібники відповідають сучасним вимогам, містять обов'язковий обсяг навчального матеріалу, усі необхідні теоретичні відомості і поняття. Історія українського народу подається як складова історії людства. Наявність історичних карт, особливо в С. Голованова, С. Костирко, ілюстрацій, фото, порівняльних таблиць, хронологічних таблиць, додаткової інформації сприяє активізації пізнавальної діяльності, кращому засвоєнню матеріалу. Методичний апарат відповідає сучасним вимогам викладання історії.

На початку розділів у підручниках подається коротка інформація про історичний матеріал, який має вивчатися. С. Голованов, С. Костирко зосереджують увагу на основних поняттях та термінах.

У тексті параграфів підручників виділені імена історичних осіб, назви місця події, а також деякі незнайомі слова-терміни. В підручнику С. Голованова, С. Костирко, виділяються дати, пояснення нових понять подаються на полях сторінки. Висновки відселені курсивом. Таким же шрифтом позначені слова або речення, що мають особливе значення.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості шестикласників. Завершують підручники словник термінів, хронологічна таблиця та уривки з історичних письмових джерел.

“Історія стародавнього світу” С. Голованова, С. Костирко представлена у вигляді уявної мандрівки в часі, протягом якої школярі разом з учителем можуть яскраво уявити історичні події так, ніби бачили їх на власні очі.

На першому занятті розглядається поняття “цивілізація”, першою ознакою якої – нерівність між людьми й утворення держави [14: 10]. Вперше поняття “держава” вводиться при вивченні Стародавнього Єгипту, причиною утворення держави, автори підручника вважають об'єднання окремих іригаційних систем в одну, з єдиним управлінням. При вивченні тем розглядаються поняття “місто-держава”, “монарх”, “деспотична монархія”, “централізована влада”, “колонія”, “метрополія”, “імперія”, “князівство”, “воєнна

демократія”, “тиранія”, “поліс”, “олігархія”, “герусія”, “гегемонія”, “евпатриди”, “демократія”, “ареопаг”, “колегія”, “республіка”, “консул”, “народний трибун”, “вето”, “сенат”, “патриції”, “плебеї”, “комісії”, “магістрати”, “провінція”, “принципат”, які мають важливе значення для подальшого розвитку знань про державу. Визначення понять подається на сторінках відповідних параграфів та в словнику. В підручнику С. Дячкова, О. Мартем’янова, лише визначення деяких понять “державна”, “колонія”, “демократія”, “тиранія”, “республіка”, “магістрат”, “сенат”, “партиції”, “плебеї”, “народний трибун” подаються в тексті, решта в словнику. На останньому підсумковому уроці увага приділяється узагальненню знань про державу, формам правління – монархії та республіці, формі державного устрою.

Вивчення історії розвитку країн стародавнього сходу пов’язується з сучасністю, в параграфах міститься інформація про сучасні країни(офіційна назва, столиця, площа, населення, державна мова, грошова одиниця, державний устрій), які знаходяться на території колишніх держав, так як: Єгипет, Ірак, Кувейт, Туреччина, Сирія, Йорданія, Ізраїль, Іран, Індія, Китай, Греція, Італія, Україна.

Після кожного розділу містяться “вузлики напам’ять” – узагальнюючі, порівняльні, таблиці, де вказані основні дати, історичні діячі, відомості про державний устрій, органи влади країн стародавнього сходу, визначаються причини загибелі держав (наприклад, держав у Передній Азії [17: 106]), які допомагають учням краще засвоїти, узагальнити і повторити матеріал. На думку автора, недоліком підручника С. Дячкова, О. Мартем’янова є невдале оформлення фону сторінок, автори намагалися таким чином передати давність епохи, але текст важко читати, особливо дітям 6 класу.

У 7 класі продовжується вивчення шкільних курсів історії з 2007/2008 навчальних років за 12-річною програмою школи. Протягом незалежності відбувався процес підручникотворення, в 90-х роках використовували підручники з історії середніх віків К. Агібалової, Г. Донського і В. Духопельникова [1].

У 1998-2000 роках з’являються підручники О. Карліної [19], О. Крижанівського і О. Хірної [22] та Н. Подоляк [28]. Вони рекомендовані Міністерством освіти і науки України, відповідають сучасним вимогам. Їх структура включає текстовий та позатекстовий компоненти. Аналіз текстового компонента підручників свідчить, що він містить різноманітний за змістом матеріал, документи, додаткову інформацію, карти. Терміни, поняття, слова виділяються і мають пояснення. Крім того, у кінці підручників вміщені словники термінів.

Ілюстрації, карти, схеми, особливо в підручниках О. Карліної та Н. Подоляк, сприяють візуалізації знань, створення образу епохи Середньовіччя. Важливу роль при вивченні відіграють карти, працюючи з ними, учні можуть прослідкувати, які політичні й територіальні зміни відбулися за доби Середньовіччя. Методичний апарат – запитання, завдання, словники, покажчики сприяють формуванню знань та умінь. Завдання і запитання підручників носять репродуктивний характер, перетворюючи завдання зосереджені в основному на характеристиці і порівнянні історичних діячів, подій, роботі з картою.

У підручнику Н. Подоляк історія окремих країн і народів розглядається у тісному поєднанні з визначними подіями Середньовіччя. Матеріал розміщено за хронологічно-проблемним принципом.

Переважна частина понять висвітлюється в основному тексті, а частина включена до “Словника термінів”, який знаходиться наприкінці підручника.

У першому розділі подано матеріал про утворення германських королівств, середньовічні королівства, охарактеризовано управління ними, визначено поняття “становна монархія”. У наступних розділах розглядається історичний розвиток Візантії та Арабського халіфату, підкреслюється вплив ісламу на виникнення держави в арабів, народів і країн Європи, визначаються особливості державної влади, характерні риси європейських парламентів, станових монархів європейських держав; окремий розділ присвячений історії Китаю та Індії.

Формування знань про державу відбувається також на уроках історії України. З 1991/92 навчального року історія України стала повноцінним предметом, який вивчався з 7 до 11 класу. Підручниками та іншими навчальними матеріалами, в основу яких покладалася якісно інша, ніж у радянські часи, концепція розвитку, школи України були забезпечені за кілька років. Були видані підручники Р. Лях і Н. Тембрової [23], С. Трубчанінова і І. Винокура [37], В. Власова [7], І. Коляди, К. Крилач, С. Юрченка, В. Смолія і В. Степанкова [33], в яких розглядалася давня і середньовічна історія України.

Підручники В. Власова і В. Смолія, В. Степанкова відповідають програмі 12-річної школи. В них на сучасному науковому рівні з урахуванням загальноєвропейських тенденцій міститься системний виклад історії українського народу і держави за доби Середньовіччя. Ілюстративний та науково-довідковий матеріал розрахований на поглиблення та закріплення здобутих учнями знань.

У восьмому класі продовжується паралельне вивчення шкільних курсів історії. В середині 90-тих років ХХ ст. при викладанні всесвітньої історії користувалися підручниками І. Мішиної [24], О. Гісема і О. Мартинюка [11] та В. Духопельникова і Г. Донського [16], які містять фактичний та невеликий додатковий матеріал і репродуктивні запитання. Дані посібники не відповідали вимогам шкільного підручника, потребують кращого оформлення, відсутня наочність.

Міністерством освіти рекомендовано використовувати підручники Л. Жарової та І. Бірюльова [5]. Підручники відповідають програмі з всесвітньої історії 11-річної школи. Аналіз текстів підручників свідчить про те, що вони містять текстовий та позатекстовий матеріал: схеми, наочність, карти, документи, запитання, словники. В підручнику І. Бірюльова увага приділяється формуванню понять, кожний параграф закінчується словником термінів, також рубрикою “запам’ятайте дати”. Матеріал підручника поглиблює знання про державу, її форми та ознаки, характеризує поняття “деспотія”, “експансія”, “конституційна монархія”, “республіка”, “унія”, “конфедерація”, “колонія”, “нація”, “суверенітет”, “буржуазна революція”.

З історії України протягом довгих років (з 1996 року) основним був підручник Г. Швидько [43]. Матеріал даного підручника розкриває визначні події, пов’язані з державотворчим процесом в Україні, висвітлює складні історичні явища. Це стосується перш за все національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, створення Гетьманської держави, Руїни, спроби української старшини на чолі з І. Мазепою звільнити Україну від національного пригнічення царизмом. Наявність у параграфах підручника фрагментів документів, художньої літератури, в кінці підручника короткого словника, пояснення історико-географічних назв українських земель(ХІІІ-ХVІІІст.), хронологічної таблиці та синхронної таблиці правителів держав, з якими пов’язана історія України ХІV-ХVІІІ ст. сприяє кращому засвоєнню знань. У книзі містяться завдання для самостійної роботи, які носять творчий характер і сприяють розвитку навичок і вмінь порівнювати, узагальнювати, визначати причинно-наслідкові зв’язки, працювати з картою, знати хронологію, складати схеми.

Підручники з всесвітньої історії наприкінці 90-тих років ХХ століття О. Гісема, А. Ольбішевського, В. Щербини [12]; С. Стельмаха, А. Слісаренка, С. Пивовара [34] і за редакцією Я. Бердичівського [9] містять різноманітний фактичний матеріал, документи, запитання, завдання. В кінці першого підручника міститься хронологічна таблиця, словник персоналій, термінологічний словник. Недоліком даних підручників є брак ілюстрацій, таблиць, діаграм, графіків, карт, переважання змісту, академічний стиль викладу матеріалу.

У 2001 році надруковано підручник для 9 класу, підготовлений викладачами Запорізького університету за науковою редакцією Ф. Турченка [38], в якому подається систематизований виклад розвитку історії нового часу, охарактеризовано розвиток держави в найбільш розвинених європейських країнах США, Японії, Китаї, Туреччині, Ірані, показано національно-визвольну боротьбу народів світу, створення незалежних держав на Балканах, в

Латинській Америці, міжнародні відносини наприкінці ХІХ – початку ХХст. Позитивними рисами даного посібника є схеми, які подають узагальнену інформацію, наприклад, про державні органи Франції в різні періоди, наявність карт, фотоматеріалів, наявність висновків в кінці параграфа, документальне підтвердження інформації, запитання після документів, визначення дат, які потрібно запам'ятати. Недоліком є недосконалий дизайн, чорно-біле оформлення, відсутність чіткого формулювання, виділення понять, термінів, словника, однотиповість завдань.

З історії України для 9 класу з середини 90-х років використовувався підручник В. Сарбея [32], який має недоліки підручників із всесвітньої історії для 9 класу. Позитивним є використання фрагментів документів, літературних творів, як наслідок використання міжпредметних зв'язків, пояснення термінів у тексті, хронологічної таблиці.

Більше відповідає сучасним вимогам підручник Ф. Турченка, В. Мороко, кожний параграф закінчується висновками та узагальненнями, уривками документів, словником термінів, які вивчалися, виділяються дати, які потрібно запам'ятати, наявність завдань та запитань до теми. Завдання в основному носять репродуктивний характер, окремі запитання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків. У посібнику містяться карти, ілюстрації, фотоматеріали.

Сучасним вимогам відповідає підручник О. Реєнта, О. Маслій [31]. Доступно викладено матеріал, ретельно розроблений методичний апарат, що допоможе глибшому засвоєнню навчального матеріалу. Завдання складені відповідно до 12-бальної системи оцінювання, складаються з чотирьох рівнів, що дає можливість адекватно оцінити знання та уміння учнів. Особливістю даного навчального посібника є рубрика: “Персоналії”, яка подає короткі біографічні дані про історичних діячів даного періоду, на форзаці розміщені найбільш важливі дати, які потрібно запам'ятати.

Аналіз підручників з курсів історії 6-9 класів, дозволяє зробити висновок, що формування знань про державу відбувається на основі синтезу культурологічного, цивілізаційного та соціантропоцентричного підходів. Зміни в освіті, зумовлені переходом на 12-річну систему, сприяли появі нових підручників.

Важливе місце в системі формування уявлень та понять про державу займає такий загальнообов'язковий курс, як “Основи правознавства”.

Протягом 90-х років вивчення дисципліни “Основи правознавства” відбувалося в загальноосвітній школі за допомогою навчальних посібників О. Михайленка, А. Колодія і А. Олійника, зошитів конспектів І. Коляди і І. Середи та І. Коляди і Я. Лозового та інших.

Міністерством освіти і науки рекомендовано чотири підручники для вивчення правознавства таких авторів – О. Наровлянського [26], І. Котюка [20] та за редакцією І. Усенка [27], В. Журавського [18].

Матеріал підручників подано відповідно до державних програм з навчального курсу “Основи правознавства”.

У підручниках дається виклад найважливіших положень теорії та історії держави і права та основних галузей права. Окремі розділи підручників присвячені виникненню, загальній характеристиці держави, державній владі. В підручниках О. Наровлянського, В. Журавського, І. Усенка характеризуються етапи розвитку української державності.

У тексті параграфів підручників є терміни, ознаки понять, слова, словосполучення, що допомагають краще зрозуміти походження тієї чи іншої назви, дати, висновки виділяються за допомогою курсиву, різних видів шрифту. Кращому засвоєнню знань сприяють схеми, таблиці, запитання та завдання для самостійної перевірки знань. Завдання носять творчий та диференційований характер.

Підручник за ред. І. Усенка містить теоретичний матеріал про поняття “держави”, про призначення цього юридичного інституту у суспільстві та закономірності розвитку, характеризується поняття правової держави як своєрідної загальноновизнаної мети сучасного державотворення, подається загальна характеристика нашої держави, її функції, форми, механізм держави, органи державної влади.

Кожний параграф починається з афоризмів, що налаштовує учнів на вивчення нового матеріалу, змушує замислитися. Активізації також сприяють біографії, портрети відомих учених, державних діячів, фотографії, окремі рубрики: “Цікаво знати”, “Радимо прочитати”.

У навчальному посібнику О. Наровлянського запитання та завдання ґрунтуються на знаннях інших шкільних курсів, таких, як історія, література, географія, що свідчить про комплексний підхід щодо формування знань. При вивченні тем: “Форма держави”, “Основні етапи розвитку української державності” відбувається актуалізація знань з історії (наприклад, пригадайте визначення республіки і монархії, назвіть відомі вам з курсу історії; яким був державний устрій Київської Русі). Іноді для відповіді на запитання треба проаналізувати власний життєвий досвід. Завдання підвищеної складності вимагають не тільки репродуктивних дій, а й аналізу різноманітних фактів, висловлення власної думки. У роботі над програмним матеріалом має допомогти довідковий апарат – покажчик нормативних актів, що вивчатимуться, предметний покажчик, термінологічний словник. Кожний параграф закінчується рубрикою: “Запам’ятай”, в якій подається перелік найважливіших понять та термінів, необхідних для розуміння навчального матеріалу та подальшого вивчення. Наприкінці кожного розділу – підсумковий матеріал, запитання та завдання, що допомагають узагальнити знання учнів.

О. Наровлянський є автором методичного посібника, який складено відповідно до навчальної програми з курсу “Основи правознавства” (І. Усенко, О. Наровлянський) та підручника. Видання містить орієнтовне тематичне планування, загальні методичні поради і детальні розробки уроків, у тому числі тематичного оцінювання навчальних досягнень. Автор підручника вважає при вивченні окремих тем доцільно використовувати міжпредметні зв’язки з історією (питання походження держави, історією розвитку держави і права на території України тощо), географією (питання адміністративного устрою України) [26: 5].

Підвищенню ефективності традиційних підходів сприяє залучення зорової пам’яті учнів через використання різноманітних схем і таблиць, особливо при роботі над формуванням понять і термінів. До традиційних підходів у навчанні автор відносить організацію роботи з документами. Важливим елементом успішного засвоєння знань з правознавства є використання різноманітних методів активізації учнів: термінологічна або цифрова розминка, “мозковий штурм”, “семафор”, аналіз певних юридичних ситуацій, імітаційні або рольові ігри, групова робота, диференційовані завдання [26: 7-11].

Підручник І. Котюка відповідає навчальній програмі, складеній автором, знайомить учнів з основами теорії держави і права, дає уявлення про державно-правові реалії України, знання про виникнення, історичні типи та форми держави, історію розвитку української державності. Матеріал підручника підготовлений з урахуванням рівня розвитку суспільних відносин і правознавства, але без урахування вікових особливостей, в посібнику недостатня увага приділяється наочності, оформленню.

У підручнику “Основи правознавства” за загальною редакцією В. Журавського виклад матеріалу відповідає основним вимогам сьогодення, враховує традиції та реальність, відображує рівень юриспруденції, орієнтує учнів на опанування кращими зразками юридичної науки і практики, має певне практичне спрямування. Стиль викладання матеріалу має логічну послідовність, є чітким і зрозумілим для школярів. Навчальний матеріал викладено з позицій аргументованості та відкритості пошуку. Відзначимо також, що далеко не на всі питання читачі зможуть знайти у ньому однозначну відповідь, що сприяє розвитку правового мислення.

Висновки. Аналіз навчальних підручників з курсів історії 6-9 класів, правознавства дозволяє стверджувати необхідність розробки методики формування знань про державу, на основі нових розробок педагогіки, методики викладання історії та правознавства. Не всі підручники, які використовуються в шкільних курсах історії та правознавства відповідають сучасним вимогам: не містять достатньої кількості ілюстрацій, таблиць, діаграм, карт, джерельної бази, вони перевантажені, мають недосконалий дизайн, академічний стиль

викладу, однобічність висвітлення матеріалу, відсутність альтернатив, синхронності подій національної і світової історії, висновків і узагальнень, складність і однотипність завдань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агібалова К.В. та ін. Всесвітня історія: Середні віки: Пробн. підручник для 7 кл. серед. загальноосвіт. шк. / К.В. Агібалова, Г.М. Донської, В.М. Духопельников; За ред. М.О. Рудя. – К.: Освіта, 1995. – 368 с.
2. Бандровський О.Г. Історія стародавнього світу: Підручник для 6-го класу середньої школи. – К.: Генеза, 1998. – 320 с.
3. Бандровський О. Від “еволюції” до “цивілізації” (Вузлові проблеми викладання історії стародавнього світу в середніх школах) // Історія в школах України. – 2005. – № 2. – С.3-6.
4. Баханов К.О. Написані з власного погляду (Перше покоління українських підручників: основні напрями модернізації) // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С.11-17.
5. Бірюльов І.М. Всесвітня історія. Нові часи (XVI – кінець XVIII ст.): Підруч. для 8 кл. серед. шк. – К.: Генеза, 2000. – 200 с.
6. Бунятян К.П., Зубар В.М., Селюцька С.І. Історія стародавнього світу: Пробн. підруч. для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.
7. Власов В.С. Історія України: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. зал. – К.: Генеза, 2007. – 208 с.
8. Власов В.С. Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. зал. / За ред. Ю.А. Мицика – К.: Генеза, 2002. – 256 с.
9. Всесвітня історія: 1789-1918рр.: Навч. посібник для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упоряд.: Я.М. Бердичівський, О.І. Заїка, О.П. Решетнікова. – Запоріжжя: Прем’єр; Харків: Олант, 1998. – 384 с.
10. Всесвітня історія. Нові часи. Частина друга (Кінець XVIII – початок XX століття): Пробн. підручник для 9-го кл. серед. загальноосвіт. Навч. закл. / С.В. Білоножко, І.М. Бірюльов, О.Р. Давлетов, В.Г. Космина, Л.О. Несторенко, Ф.Г. Турченко. – К.: Генеза, 2001. – 304 с.
11. Гісем О. Мартинюк О. Всесвітня історія: Нова історія (XVI – кінець XVIII ст.): 8 кл.: Навч. посібник. – К.: А.С.К., 1999. – 320 с.
12. Гісем О. В. Ольбішевський А.Л., Щербина В.М. Всесвітня історія: 9 кл.: Нова історія (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: А.С.К., 1999. – 336с.
13. Голованов С.О., Дрібницька В.О. Всесвітня історія. Історія стародавнього світу: Навч. посібник для 6 кл. – К.: Фаренгейт, 2000. – 272 с.
14. Голованов С.О., С.В. Костирко С.В. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. – К.: Грамота, 2006. – 296 с.
15. Дубас О.П. Підготовка і видання нових підручників. Досягнення і головні тенденції // Історія в школах України. – 1999. – № 2. – С.5.
16. Духопельников В.М., Донської, Г.М. Всесвітня історія: Середні віки (XVI – кінець XVIII ст.): Проб. підруч. для 8 кл. серед. шк. / Духопельников В.М., Донської Г.М. – К.: Освіта, 1995. – 144 с.
17. Д’ячков С.В. Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навч. закладів / С.В. Д’ячков, О.П. Мартем’янов. – Х.: Вид-во “Ранок”, 2006. – 336 с.
18. Журавський В.С., Лінецький С.В., Мельник М.І., Мельник О.О., Хавронюк М.І. Основи правознавства: Підруч. Для 9-го класу загальноосвіт. навч. закладів / За заг. ред. В.С. Журавського / Наук. ред. Мельник М.І., Хавронюк М.І. – К.: Юридична думка, 2004. – 424 с.
19. Карліна О.М. Історія середніх віків. Підруч. для 7-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 2000. – 399 с.
20. Котюк І.І. Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2003. – 320 с.
21. Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: Підруч. для 5 кл. серед. шк. – К.: Рад. шк., 1998. – 254 с.
22. Крижанівський О.П., Хірна О.О. Історія середніх віків. Підручник для 7-го класу середньої школи. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 288 с.
23. Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст.: Підруч. для 7-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 1998. – 320 с.

24. Мішина І.А. Епоха становлення сучасної цивілізації (XV – XX ст.): 8 кл. І.А. Мішина, Л.М. Жарова, А.А. Міхеєв. – К.: Генеза, 1994. – 352 с.
25. Муценко Я. Шкільний підручник з історії: європейське бачення // Історія в школах України. – 2003. – № 11 – с.39-43.
26. Наровлянський О.Д. Основи правознавства: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. шк. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 320 с.
27. Основи правознавства: Проб. підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / За ред. І.Б. Усенка. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 1997. – 416 с.
28. Поделяк Н.Г. Історія середніх віків. Підруч. для загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2007. – 240 с.
29. Пометун О.І. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – с.17.
30. Пометун О.І. Як раціонально використати на уроці методичні можливості підручника нового покоління // Історія в школах України. – 2004. – № 3. – С.2-7.
31. Реєнт О., Малій О. Історія України. Кінець XVIII – початок XX ст.: Посібн. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2003. – 224 с.
32. Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.): Підруч. для 9 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1996. – 248 с.
33. Смолій В.А., Історія України: Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Генеза, 2007. – 224 с.
34. Стельмах С.П., Слюсаренко А.Г., Пивовар С.Ф. Всесвітня історія. Новий період (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: Видавничий центр “Академія”, 1998. – 296 с.
35. Терно С.О. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С.6-8.
36. Терно С.О. Методичний апарат підручника: яким він має бути // Історія в школах України. – 2004. – № 7. – С.17-20.
37. Трубчанинов С.В., Винокур І.С. Історія України. Навчальний посібник для 6-7 класів середніх загальноосвітніх шкіл. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 1997. – 176 с.
38. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України (кінець XVIII – початок XX століття): Підруч. для 9 кл. серед. шк. – К.: Генеза, 2000. – 424 с.
39. Удод О. Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні / Історія в школах України. – 2003. – № 11 – С.3-5.
40. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – 368 с.
41. Шалагінова О.І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: Підручник для 6 кл. серед. загальноосвіт. шк. – К.: Зодіак-ЕКО, 2000. – 256 с.
42. Шалагінова О.І., Чому за нашим підручником хочеться навчатися? / Історія в школах України. – 2005. – № 2. – С.18-20.
43. Швидько Г.К. Історія України. XVI-XVIII століття. Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1997. – 384 с.

УДК 37.015

В.М. Марків

***ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТРУДНОЩІВ ЗАЛУЧЕННЯ ДІТЕЙ
З ПРОБЛЕМАМИ У НАВЧАННІ ДО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ***

У запропонованій статті автор розглядає практичні аспекти труднощів залучення дітей з проблемами у навчанні до інформаційного простору.

Bactical aspects of the difficulties of the involvement into the information special children. The given article deals with the practical aspects of the involvement into the information space of special children.